

Az orosz diplomácia és a lengyel–litván állam első felosztása

„Bármily változások is érték Oroszországot, az orosz diplomácia a történelem folyamán mindig céltudatos volt, mindig eredményesen működött.”

(Wacław Felczak lengyel történész)

A 18. század első két évtizedében vívott harmadik északi háború idején a lengyel–litván állam felbomlását tapasztalva az önmagát porosz királlyá koronázó I. Frigyes 1709-ben azt javasolta Nagy Péter cárnak, hogy a Nemesi Köztársaságot osszák fel egymás között, mire az orosz cár azt válaszolta: „Es ist nicht praktikabel!” (Ez lehetetlen.) Nagy Péter tudta, hogy egy ilyen vállalkozással maga ellen fordítaná Európa nagyhatalmait. Beérte azzal, hogy a svéd háborúból győztesen kikerülő, nagyhatalommá emelkedő Oroszország meghatározó befolyással bírt a területileg Európa második legnagyobb államának számító Nemesi Köztársaság sorsának alakulására. Számára az volt fontos, hogy a lengyel–litván államban uralkodó anarchiát fenntartsa. Emiatt vállalt kötelezettséget arra, hogy a nemesi arany szabadság pillérét jelentő szabad királyválasztást és az országgyűlést egyhangú döntéshozatalra kényszerítő liberum veto jogát biztosítja. A liberum veto jogával élve ugyanis bármelyik követ félbeszakíthatta a szejmet, s az addig hozott döntéseket is érvényteleníthette. Ráadásul a szejm ülésein idegen hatalmak követei is felszólalhattak, befolyásolhatták a döntéshozókat, tudva azt is, hogy kiket kell megvásárolni. A 18. században alig volt szejm a Nemesi Köztársaságban, amelyet ne szakítottak volna meg, ne lehetetlenítettek volna el. Ennek kivédésére az országgyűlés időnként konföderált szejmmé alakult át, ahol a döntést szótöbbséggel lehetett meghozni.

Az ország gyengeségét, törekenységét mi sem mutatta jobban, mint hogy a 733 000 négyzetkilométert számláló Nemesi Köztársaság 15–20 000 fős állandó hadsereget tartott fenn, miközben szomszédai, a Porosz Királyság, a Habsburg Birodalom és Oroszország külön-külön is több száz ezer fős hadsereggel rendelkeztek. A lengyel–litván állam létében fenyegető helyzetét természetesen látták az ország döntéshozó politikusai, de szinte mindegyikük a szabad királyválasztás és a liberum veto érvényben hagyásával tervezte a reformokat bevezetni.

KOVÁCS ISTVÁN (1945) költő, író, műfordító, történész, polonista.

A nemesség mániákusan félt a királyi hatalom megerősödésétől, amelyben az elkerülhetetlen zsarnokságot látta. Az orosz támogatással 1733-ban lengyel trónra emelt szász választófejedelem, III. Ágost nem törekedett a királyi hatalom megerősítésére. Uralkodásának idején az első kivételével minden szejm eredménytelenül zárult, s volt olyan, amelyen még a háznagyot sem tudták megválasztani. Ezt az uralkodó nem vette rossz néven, mert így szabadon hódolhatott vadászszenvedélyének. Volt, hogy ő fizetett le követet azért, hogy éljen a liberum veto jogával. Mihelyt egy követ bejelentette, hogy „nie pozwalam” (nem engedem), máris indult a Grodno közelében fekvő, vadakban gazdag Białowieźai rengetegbe, ahol háromezer hajtó várta, hogy puskacsőve elé terelje a bölényeket, medvéket, dámszarvasokat. Majd rögtön Drezdának fordította a kocsija rúdját. Ennek ellenére népszerű volt a Nemesi Köztársaságban. Az uralkodása alatt született közmondás – „A szász király alatt, egyél, igyál, és engedd meg a nadrágszíjadat!” – közelégedettséget kiváltó jólétre utal.

Az ország legbefolyásosabb érdekszövetsége a „Familia”-párt volt, amely a Poniatowski és a Czartoryski család 1720-as években szövődött rokoni kapcsolatán alapult. Legtehetségesebb tagja az 1732-ben született Stanisław August Poniatowski volt, akinek az apja, Józef azzal szerzett európai hírnevet és tekintélyt magának, hogy a poltavai vereség után is végig kitartott XII. Károly mellett. A svéd királyról írott munkájában (*XII. Károly svéd király története nyolc könyvben*) Voltaire „észak Nagy Sándora” után Józef Poniatowskiról szólt a legnagyobb elismeréssel. A „Familia”-párt egy időn át Oroszország pártfogására számított. A Nemesi Köztársaság átalakítását a régi hagyományok megőrzésével szorgalmazó „republikánus párt” – a Branickiak, Potockiak, Radziwiłłok – a poroszok támogatásában bizakodtak. A Poniatowskiak és Czartoriskiak kapcsolata az 1760-as évek második felében meglazult, éppen akkor, amikor a legnagyobb szükség lett volna az egységre.

Az angol követ titkára, a Szász Választófejedelemség követe és az orosz nagyhercegnő

A gyermek Poniatowski a még egységes „Familia”-párt politikailag legtevékenyebb időszakában eszmélkedett. A Teatinus-rend varsói iskolájába járt, amely korszak legmodernebb tanintézetének számított Lengyelországban. Iskolán túli nevelői a felvilágosodás szabadgondolkodó, deista képviselői voltak. Logikára és matematikára apja barátja, gróf Herman Keyserling, a varsói orosz követ oktatta, hadtudományra Thoux de Salvetre ezredes, a lengyelországi szabadkőművesség egyik megalapítója. A francián kívül a német, angol és olasz nyelvet is elsajátította. „Sohase hagyták, hogy gyermek legyenek, mintha az évből kidobták volna az áprilist” – panaszkodott visszaemlékezve gyermekkorára. Miután 1748-ban már tett egy kisebb európai körutat, 1753-ban jóval több időt szentelt a Nyugat megismerésének. Meghatározó volt számára, hogy Párizsban

bejutott Marie-Thérèse Geoffrin asszony irodalmi szalonjába, ahová a francia értelmiség krémje bejáratos volt Marmonteltől Voltaire-ig, Montesquieu-tól Diderot-ig, Grimmig. Igaz, Montesquieu csalódást okozott az ifjú arisztokratának azzal, hogy inkább humorizált, mintsem elmélyült beszélgetést folytatott volna *A törvények szelleméről*. Londonban bemutatták II. György királynak, tanúja volt a wenstmisteri körzetben lezajlott parlamenti választásnak, meglátogatta a Lordok házát, s közömbös nézője volt egy kakasviadalnak, annál lelkesebb Shakespeare egyik darabjának, a *Julius Caesarnak*. Jobb kísérője nem lehetett volna az irodalmi babérokra is pályázó, kesernyés humorú, sir Charles Hanbury Williams-nél, a volt drezdai angol követnél, aki 1748-ban hosszabb időt töltött Lengyelországban, s megismerkedett a különböző lengyel pártok képviselőivel, de támogatásával leginkább a „Familiát” tüntette ki. Befolyásával azt is el szeretne volna érni, hogy a berlini és a pétervári udvar támogassa a Németi Köztársaságban régóta esedékes reformok megvalósítását

Sir Williams, miután az angol-orosz szövetség szorosabbra fűzése céljából 1755 elején kinevezték nagykövetnek Pétervárra, a titkári poszt betöltésére meghívta Poniatowskit, aki iránt a barátnál forróbb érzelmek lobbantak fel benne. Szaniszló Ágost eleget tett a felkérésnek anélkül, hogy sejtette volna: döntése nem csak a saját életére lesz végzetes hatással.

Oroszországban 1741-től fogva Erzsébet cárnő uralkodott, akinek nem volt közvetlen utódja, ezért nővérének, Jekatyerinának a fiát, a minden tekintetben különc hírében álló unokaöccsét, Piotr Fjodorovicsot, a Németországból Pétervárra hozott hollsteini herceget jelölte ki trónörökösének. Feleséget is ő választott Péter nagyhercegnek Zofia Anhalt-Zerbst személyében, aki a pravoszláv hitre történt áttérése során nagyhercegnőként a Jekatyerina Alekszejevna nevet kapta. Ellentétben jegyesével, őt kivételes értelmi képessége tette ismertté, de kiválasztásában állítólag az is szerepet játszott, hogy Erzsébet cárnő szerelmes volt Katalin édesanyjának a bátyjába, Georg Ludwig von Schleswig-Holstein-Gottorf tábornokba, akit 1745-ben a Szent András-renddel tüntetett ki.

Katalin nagyhercegnő Péterrel kötött házassága nem bizonyult boldognak, s ezért a feleségével mit sem törődő, szeretőket tartó, elképesztően bizarr szokásoknak hódoló férj hibáztatható. Katalin visszaemlékezése szerint férje nyolc vadászebet tartott a hálósobában, s a kutyák elviselhetetlen büzt árasztottak. Egy alkalommal az asztalán egy felakasztott patkányt talált, amire Péter nagyherceg azt a magyarázatot adta, hogy a hadbíróság halálra ítélte, mert megette a marcipánvár marcipán katonaoőrét. Katalin rákényszerült, hogy a könyveken kívül szeretőkben találjon vigaszra. Ez utóbbi – Péternek felesége iránti közönye ellenére is – nem kis kockázatvállalást jelentett.

A követségi titkár, Szaniszló Ágost és a Katalin nagyhercegnő között kialakult kapcsolat, amely 1755 karácsony táján az intimitás csillagmagasát is elérte, természetesen botránnyal fenyegetett, s ennek elkerülése végett Poniatowski kénytelen-kelletlen hazatért Varsóba. A Katalinhoz fűződő szerelmi kapcsolat megszakadását elviselhetetlennek tartva azonban kijárta, hogy az uralkodó,

III. Ágost 1756 végén kinevezte Szászország rendkívüli és meghatalmazott pétérvári követévé. (Ahhoz, hogy a Nemesi Köztársaság diplomáciai képviselője legyen, a szejm hozzájárulása lett volna szükséges, amely azonban a liberum veto miatt már bő két évtizede határozatképtelen volt.) Poniatowski 1757. január 11-én megtartotta nagy tetszést arató bemutatkozó beszédét Erzsébet cárnő előtt. Ezt követően Oroszország csatlakozott a Poroszország elleni francia-osztrák-szász szövetséghez.

Poniatowski kapcsolata Katalinnal 1758 nyarán lelepleződött, de Péter nagyherceg szeretőjének, Jelizaveta Voroncovának közbenjárására nyagvonalúan és békésen napirendre tért a kapcsolat fölött. Mindazonáltal Poniatowskinak 1758. augusztus 18-án el kellett hagynia Pétervárt.

Stanisław August Poniatowski királyválasztása

1762. január 5-én meghalt Erzsébet cárnő. A trónt III. Péter foglalta el, aki azonnal békét, majd szövetséget kötött az általa bálványozott II. (Nagy) Frigyesel, gárdáját porosz mundérba öltöztette, és visszaadva az oroszok által elfoglalt porosz területeket, Dánia megtámadására készült. Ez a hétéves háborúban beállt fordulat az orosz hadseregben nagy elégedetlenséget váltott ki. A Katalin támogatásával fellázadt tisztek trónra lépése után fél évvel, július 9-én letartóztatták III. Péter cárt, és ropsai birtokán szeretőjével és kedvenc hangszerével együtt házi őrizetben tartották. Július 17-én itt gyilkolta meg Katalin szeretőjének fivére, Alekszej Orlov anélkül, hogy erre a cárnőtől utasítást kapott volna. Mindazonáltal Katalin vágya így teljesült leggyorsabban: elfoglalhatta a trónt, noha 1754-ben született Pál nevű fia miatt elvileg csak régensként kormányozhatta volna az országot. A valóságban harmincnégy éven át II. (Nagy) Katalin uralkodott.

1762. augusztus 2-ai dátummal Stanisław Poniatowski a következő tartalmú levelet kapta Katalintól: „Haladéktalanul Lengyelországba küldöm Keyserling grófot, hogy a most uralkodó halála után téged tegyen meg királynak; s az esetben, ha ez a személyedben nem sikerülne, legyen az [Czartoryski] Adam herceg.” Ugyanakkor azt is pártfogoltja tudomására hozta, hogy felejtse el a múltat.

1763. október 5-én meghalt III. Ágost. Az utódlás kérdését egyszerre bonyolította és megkönnyítette, hogy fia, a lengyel főurak egy része által támogatott Szászországi Frigyes Keresztély választófejedelem apja halála után két és fél hónappal szintén távozott az élők sorából. A választás virtuális és valóságos terén csak „nemzeti” királyjelöltek és -önjelöltek maradtak. Katalin gondosan előkészítette a Nemesi Köztársaság új uralkodójának megválasztását. Az utódlás folyamatának ellenőrzésére és az idős, betegeskedő Keyserling támogatására az orosz belügyminiszter, Nyikolaj Ivanovics Panyin unokaöccsét, Nyikolaj Vasziljevics Repnyin tábornokot küldte rendkívüli követként és teljhatalmú

miniszterként Varsóba, akiről azt tartották, hogy „kemény, brutális bugris”, de időnként meglepően „lovagias és szótartó”.

Az 1763. december 23-án tartott konferencián – Keyserling és Repnyin jelenlétében – eldőlt az utódlás kérdése. Miután kiderült, hogy a Keyserling által támogatott August Czartoryski és fia sem tart igényt a koronára, Stanisław August személye került előtérbe, aki a jelöltséget készséggel elvállalta. Hogy miért, arra monográfusa, a Magyarországon elsősorban Napóleonnól írt könyveiről ismert Adam Zamoyski a következő magyarázattal szolgál: „Leghőbb vágya mindig az volt, hogy Lengyelország újjászülessen. Most, amikor karnyújtásnyira volt ettől, a célja eléréséhez vezető útról semmi sem tudta letéríteni. [...] Szaniszló arra a meggyőződésre jutott, [...] hogy a Nemesi Köztársaság decentralizált szerkezete nem felel meg az állam területi nagyságának. Anglia példája, ahol ugyanúgy kultiválták a szabadságot, mint Lengyelországban, állandóan kísértette Szaniszlót. Véleménye szerint Lengyelországnak a megreformálásnál többre volt szüksége – az állam olyatén átalakítására, amelynek révén képes lehet arra, hogy gazdaságilag fejlődjön, és katonailag képes legyen megvédeni magát.” Vagyis Szaniszló Ágost erősen központosított királyi hatalomban gondolkodott. Tragédiája az volt, hogy biztos megválasztását csak az orosz hadsereg jelenlétében lehetett keresztülvinni. Keyserling ezt kertelés nélkül hozta Poniatowski tudomására: „Ha ide be nem vonulnak az orosz csapatok, ön nem lesz király.” Ez figyelmeztetés volt, nem fenyegetés. Az oroszok behívása viszont Szaniszlót azok szemében is kompromittálta, akik egyébként nem idegenkedtek államátalakító terveitől.

Miután az orosz hadsereg első egységei 1764. márciusban bevonultak a Nemesi Köztársaságba, április 11-én II. Katalin és II. Frigyes véd- és dacszövetséget kötöttek egymással, amelyben vállalták, ha valamelyiküket támadás érné, 10 000 gyalogossal és 1000 lovassal sietnek egymás segítségére. A titkos záradék azonban arra vonatkozott, hogy mindketten garantálják a lengyel-litván állam belső rendjének érinthetlenségét.

1764. május 7-én került sor a királyjelölő szejmre. A fővárost tekintélyes orosz haderő vette körül, s a Czartoryski és a Poniatowski családnak is több ezer fős katonaság állt a rendelkezésére. Ez távozásra kényszerítette az ellenzék legbefolyásosabb vezetőit. A konföderációvá átalakult szejm augusztus 27-én Stanisław Augustot választotta meg Lengyelország királyává és Litvánia nagyfejedelmévé. Katalin cárnő egymillió rubelt fektetett be a megválasztásába, s a kincstár hirtelen kiürülése miatt egy ideig nem tudták a hadsereg tisztjeinek a fizetését folyósítani.

Szaniszló Ágost tisztában volt vele, kinek köszönhette a koronát. Megnyugtatóására szolgált, hogy a generális konföderációvá átalakult szejm régóta esedékes döntéseket hozott. Azzal, hogy az adó és a katonaság ügyében bevezették a többségi szavazást, rést ütöttek a liberum vetón. Fontos döntés volt az is, hogy a szejmbe delegáltakat felmentették a területi részgyűlésnek tett esküjük megtartása alól, nem lehetett 300 főnél nagyobb magánhadsereget tartani,

meggyorsították a bírósági ítéletek végrehajtását, és egységes hossz mértéket és súly mértéket vezettek be. Azzal, hogy a sokféle adót egyetlen általános adóval kiváltották, már 1765/66-ban megsokszorozták a kincstár jövedelmét. Az új uralkodó nagyszabású építkezésekbe kezdett: Európa legkiválóbb mérnökeit vontta be az új paloták tervezésébe és a varsói királyi vár átalakításába. A kiépítendő hadsereg tartópilléreként 1765. márciusban felállította a tisztképző Lovagiskolát, s a kultúra fontos bástyájaként még ugyanebben az évben megalapította a Nemzeti Színházat.

A radomi konföderáció és következményei

Szaniszló Ágost azt remélte, hogy a reformok egyre tágítható útján tud továbbhaladni, s a sikerek nyomán fokozatosan megszabadulhat a ránehezedő politikai terhektől. Feje fölött azonban Demoklész kardjaként függött a Katalin cárnőnek tett ígérete, miszerint egyenjogúsítja más vallású, azaz a pravoszláv, protestáns és örmény katolikus alattvalóit, akik a Nemesi Köztársaságban nem vállalhattak közhivatalokat, és nem juthattak be se a területi részgyűlésekbe, se a szejmbe, valamint nem lehettek tagjai a szenátusnak sem. Szaniszló Ágost tudta, hogy e törvénnyel a nemesség zömét maga ellen fordítja, ezért húzta az időt.

Helyzetét megnehezítette, hogy az 1766. november 4-én tartott szejmülésen – a nyomatékosság kedvéért – maga Repnyin olvasta fel Katalinnak a máshitűekre vonatkozó követeléseit. Ugyanakkor követek révén mind a cárnő, mind II. Frigyes megnyugtatta a szejmet, hogy ellene vannak a liberum veto bármilyen jellegű korlátozásának. Ez találkozott a reform- és királyellenes ellenzék törekvésével, amely azonban a máshitűek egyenjogúsításáról hallani se akart. Az orosz rubelek csillogásával szemfényvesztett vagy a fenyegetésekkel sarokba szorított küldöttek azonban mégis megszavazták az egyenjogúsítási törvényt, de a krakkói püspök, Kajetan Sołtyk javaslatára a szejm a bizonytalan jövőbe toltta el annak végrehajtását. A közvélemény Szaniszló Ágostnak tulajdonította a máshitűek egyenjogúsítását, miközben a „republikánus” ellenzék arról igyekezett meggyőzni Repnyint, hogy a királyjelölő konföderáción bevezetett reformok idézték elő az országos felfordulást. Repnyin támogatásával a liberum vetőt korlátozó törvényt visszavonták, amit Szaniszló Ágost kudarcként, addigi politikai életműve összeomlásaként élt meg.

Ugyanazon a napon, 1767. március 20-án Toruńban az evangélikusok, Sluckban pedig a kálvinisták és az ortodoxok hoztak létre konföderációt – orosz csapatok „statisztálásával”. A kezdeményező Repnyin azonban tisztában volt azzal, hogy akarát csak egy olyan konföderáció támogatásával viheti keresztül, amelyben a katolikusok uralkodnak. Ő, a közvéleménnyel ellentétben, tudta azt, hogy valójában Szaniszló Ágostot és az orosz csapatok kivonását makacsul követelő Czartoryskiakat kell sakkban tartania, s ehhez szüksége van az egy táborba tömörített „republikánus” ellenzék támogatására. Arról is

meggyőződött, hogy az addig a Szász Választófejedelemségben, Ausztriában, Franciaországban támaszt remélő „hazafias” nemesekből kell orosz pártot szervezni. Javaslatára az ellenzéki főurak az orosz csapatok oltalma alatt 1767. június 23-án Radomban konföderációt alakítottak.

A radomi konföderáció a Nemesi Köztársaság kormány szerveként működött, s a külpolitikába is beleértve magát fogadta a tatár kán követét, és követeket küldött Katalin cárnőhöz – levegőnek tekintve Szaniszló Ágost pétervári rezidensét. Repnyin azt remélte, hogy az 1764-es királyjelölő konföderáción bevezetett reformok visszavonásának és Szaniszló Ágost detronizálásának ígéretével elérheti a másvallásúak egyenjogúsításának gyakorlati keresztülvitelét. Arra még csak nem is utalt, hogy a „republikánusok” – legfőbb politikai programpontjuk megvalósításaként – a szász dinasztia valamelyik tagját ültethetik a lengyel trónra. Katalin cárnő ugyanis kiállt Szaniszló Ágost mellett, miközben bizalmát a radomi konföderációtól se vonta meg, amely Repnyin javaslatára (vagy inkább: utasítására) október 5-ére Varsóban összehívta az országgyűlést. A szejmben azonban váratlan ellenállásra talált. A krakkói püspök, Kajetan Sołtyk nemcsak Szaniszló Ágosttal, hanem Repnyinnel is szembe fordult, mivel hevesen bírálta az orosz csapatok lengyelországi jelenlétét és az orosz függőség mind realisabb veszélyét. Bírálataból kijutott a radomi konföderációnak is amiatt, hogy a máshitűek egyenjogúsítása ügyében meghátrált. Repnyin sejtette, hogy az őt egyébként Katalin cárnőnél bárdolatlansága miatt feljelentő Sołtyk mögött szerveződő „összeesküvők” állnak. Talán arról is tudott, hogy a merész beszéd elkészítésében az egyik legképzettebb lengyel jogász, Józef Pułaski is részt vett. Mindenesetre október 13-áról 14-ére virradó éjszaka Sołtykot, Waclaw Rzewuskit, a királyság főhetmanját és fiát, Seweryn Rzewuskit, a podóliai szejmkövetet, valamint Józef Andrzej Załuskit, a kijevei püspököt le tartóztatta, s előbb a varsói orosz követségre, majd az oroszországi Kalugába hurcoltatta.

Kiderült, Załuski püspököt tévedésből, Adam Krasiński kamienieci püspök helyett fogták el, aki, miután figyelmeztették a rá leselkedő veszélyre, kocsiját Varsóból visszafordította, és annak utazóládájában megbújva, illetve orvosnak öltözve Kamieniecbe menekült. Útközben bizalmas örmény katolikus papját, Michał Hankiewiczet Konstantinápolyba küldte, hogy a Portát Oroszországnak a Nemesi Köztársaság elleni újabb erőszak tételéről tájékoztassa. Az Oszmán Birodalom, amely hetven évvel ezelőtt még a lengyel-litván állam halálos ellensége volt, apránként annak legelkötelezettebb pártfogója lett. A Porta ezúttal sem okozott csalódást a lengyeleknek: 1768 őszén hadat üzent Oroszországnak. A hosszú éveken át elhúzódó háborúból azonban Katalin cárnő került ki győztesen.

Azokat az elégedetlenkedő követeket, akiket a Varsóban fogatosított le tartóztatások kellőképpen nem ijesztettek meg, a Szejmben jelenlevő orosz tisztek kancsukájukat rázva fenyegették. A háznagy szerepében tetszelgő Repnyin maga úgy bánt a követekkel, mintha jobbágyai lettek volna, Szaniszló

Ágosttal is lépten-nyomon érzékeltette, hogy tőle függ a trónja. Fenyegéseit valóra váltotta. A letartóztatások miatt nála protestáló és vele összeszólalkozó Józef Pułaskit, aki a piotrkówi királlysági törvényszék ügyvédjeként jelentős vagyonra tett szert, állítólag fenékberúgással utasította rendre – mindenesetre kipenderítette a teremből. Nem tudta, hogy ezzel vihart fog aratni.

A bari konföderáció avagy az első lengyel függetlenségi felkelés és megítélése

A megalázását elviselni képtelen, a nemesek körében egyébként nem különösebben népszerű hatvanhárom éves Józef Pułaski, aki addig csak festményen mutatkozott marcona vitéznek, ezúttal elszántnak bizonyult. Birtokai jövőjével mit sem törődve, fiait, Franciszeket és Kazimierzt a készülő harcra felesketve, híveit mozgósítva, 1768. február 29-én a podóliai kisvárosban, Barban „a szent hit és a Köztársaság függetlenségének védelmében” konföderációt hozott létre. Az elégedetlenek száma villámgyorsan gyarapodott, mivel a varsói szejm öt nappal korábban örökbarátsági szerződést írt alá Oroszországgal, amelynek értelmében a határait és belső rendjét II. Katalin cárnő által garantált Nemesi Köztársaság gyakorlatilag orosz protektorátus lett. Február 26-án a szejm a más-hitűek egyenjogúsítását biztosító kardinális törvényeket is megszavazta. A bari konföderáció így természetesen az orosz megszállást a pusztán uralkodói léteivel helybenhagyó Szaniszló Ágost uralma ellen is irányult, s a szejm, illetve a radomi konföderáció határozatait, törvényeit érvénytelennek nyilvánította.

Történészek és politikusok körében két és fél évszázada folyik arról a vita, hogy miként értékeljék a bari konföderációt. A korszakot legalaposabban ismerő és feldolgozó történész, Władysław Konopczyński az 1935-ben megjelent monumentális munkájában (*Konfederacja barska, I-II*) leszögezi: „Radom nélkül talán nem következett volna be az ország felosztása. Radom után – a bari felkeléstől függetlenül – a felosztás elkerülhetetlen volt.” A kérdést máshogy közelíti meg 1956 után a korszakkal foglalkozó Emanuel Rostworowski, aki szerint a radomi konföderációban Pétervár biztosította a Nemesi Köztársaság területi egységét. Igaz, ennek áráként a lengyel-litván állam gyakorlatilag Oroszország hűbérese lett.

A Szaniszló Ágostról angliai emigrációjában az 1950-es évek elején politikai publicistaként, semmint történészként monográfiát író, csípős nyelvről ismert Stanisław Mackiewicz (Cat), aki mielőtt 1956-ban visszatért volna Lengyelországba, rövid ideig a londoni lengyel kormány miniszterelnöke volt, mély meggyőződéssel szögezi le, hogy a 18. században a bari konföderáció idézte elő Lengyelország vesztét. „A bari konföderáció öt szörnyű éven át gyötörte Lengyelországot, bénította meg az állam legcsekélyebb működését, beleértve a bírászkodást, a közigazgatást, a pénzügyet, az oktatást, s Lengyelországot az akarnokság sivatagjává változtatva lehetetlenné tette, hogy a nemzetközi politikai bármely

területén jelen legyen, s végül az ország első felosztására bátorította a szomszédokat” – szögezte le.

Való igaz, a konföderáció, mint egy kiolthatatlan tűzhenger, szinte az egész lengyel-litván államot végigperzselte. Az ötszáznál több kisebb-nagyobb csepetében, ütközetben, csatában legkevesebb százezer ember vett részt a négy év folyamán. Volt, aki néhány hétig, volt, aki néhány évig tartott ki az ügymellett, amelyre felesküdt. Hogy a Nemesi Köztársaság területén szétszórtan működő 20 000 fős orosz sereget legyőzzék, legalább 15 000 kiképzett lovasra és 10 000 gyalogosra lett volna szükség, amelynek fenntartása havi egymillió zlotyba került volna. Ekkora összeget a konföderáció Főparancsnoksága nem tudott előteremteni. A konfederált csapatok létszáma egyazon időben sohasem haladta meg a 20 000 főt. A kiképzetlen felkelő csapatok rendre vereséget szenvedtek a reguláris orosz csapatoktól és királyi alakulatoktól. A konföderáció szétvert csapatai vagy szétszóródtak és hazamentek, vagy újjászerveződtek, de az orosz fogságba esettek többsége Szibériában kötött ki.

Katalin cárnő 1769 nyarán leváltotta Repnyint a követi (valóságban a helytartói) posztról azzal az ürüggyel, hogy ő az oka a Lengyelországban kitört belháborúnak. Helyébe Nyikolaj Volkonszkij herceget nevezte ki, aki megengedőbb politikát folytatott Szaniszló Ágosttal szemben, s még egy Hazafias Szövetség nevű szervezet létrehozásába is beleegyezett, a béke helyreállításához azonban nem tudott hozzájárulni. Két év múlva, 1771 tavaszán Kasper von Saldern foglalta el a helyét, aki jelentéseiben kendőzetlen őszinteséggel hozta felettesei tudomására, hogy az orosz csapatok mulatozással és zabrálással töltik az idejüket ahelyett, hogy a konföderáltakkal leszámolnának. Szaniszló Ágost értécsére adta: vele és egy újrászervezendő oroszbarát párttal való együttműködésen múlik, hogy a Lengyelország felosztására törő Poroszországot vissza tudják fogni. Miután számításaiiban csalatkozott, kijelentette, hogy Lengyelország sorsa szomszédai döntéseiben múlik.

Az elzálogosított szepességi városok visszacsatolása

Bécs számolt a bari konföderáció Magyarországot is fenyegető veszélyével. És egyúttal ki is akarta használni. 1768. június 13-án a Haditanácsban már megbeszélés tárgya, hogy miként lehetne megakadályozni, hogy a lengyelországi zavargások átterjedjenek Magyarországra. Az Oszmán Birodalomban tomboló pestisjárvány hírére 1768. márciusban Bécsben elhatározták, hogy – mivel a lengyel-török határon nem állítottak fel vesztegzárat – a lengyel-magyar és az osztrák-sziléziai-lengyel határ mentén vonnak egészségügyi kordont. Ennek ürüggyén nem csupán az 1412-ben elzálogosított szepességi helységeket sikerült ellentételezés nélkül „visszaszerezni”, hanem – mondvacsinált történelmi jogokra hivatkozva – 1771-ben több járásnyi lengyel területet is a Magyar Királysághoz csatoltak.

Divéky Adorján a szepesi városok visszaszerzéséről írt munkájában leszögezi, hogy „a bécsi udvar a szepesi városok elfoglalásával akaratlanul is elősegítette és siettette Lengyelország felosztását anélkül, hogy tettének következményeit előre látta volna. [...] Maguknak a szepesi városoknak visszacsatolása az anyaországhoz nem járt volna ily következményekkel, ha nem lett volna összekapcsolva tiszta lengyel területek megszállásával.” Vagyis Mária Terézia 1771-es területfoglalásával a Nemesi Köztársaság felosztásának gyakorlati kezdeményezője lett. „E megszállás szülte meg a további területfoglalások ötletét, végül pedig az első felosztás tervét” – jegyezte meg emlékiratában Szaniszló Ágost Kazimierz nevű bátyjának Stanislaw nevű fia, aki pár évvel később a rendkívül eredményesen működő varsói Állandó Tanács tagja lett. Az orosz belügyminiszter, Panyin sugalmazta, hogy a területszerzés módozatát illetően példát kell venni a történelmi jogalapra hivatkozó Bécsről. Ezt II. Katalin a porosz uralkodónak, Nagy Frigyesnek a tudomására is hozta, aki ettől kezdve céltudatosan törekedett régóta dédelgetett terve megvalósítására, a Nyugat- és Kelet- (vagy Fejedelmi) Poroszországot egymástól elválasztó Warmia és a Királyi Poroszország megszerzésére.

A lengyel–litván állam első felosztása

1772. március 18-án a három szomszédos ország titkos tárgyalásba kezdett a lengyel–litván állam egymás közötti részleges felosztásáról. Nagy Frigyes már tudta, hogy mely lengyel területek jutnak Poroszországhoz. A Szaniszló Ágost leveivel ostromolt Mária Terézia lelkiismereti és hitbéli okokra hivatkozva eleinte csak vonakodva vett részt az „háromhatalmi” osztozkodásban. 1772. áprilisban azonban már azzal indokolta hozzáállásának megváltozását, hogy ha az oroszok és a poroszok akkora szeletet kiharítottak maguknak a Nemesi Köztársaságból ő is igényt tart egy területdarabra... Tulajdonképpen a lengyelek érdekében, mert ha azt visszaadja nekik, az oroszok és poroszok is kénytelenek ugyanezt tenni – hangoztatta. Az idő múlásával már azon a véleményen volt – lehetséges, hogy a társuralkodó II. József hatására –, hogy ha részt vesznek a lengyel–litván állam felosztásában, minél nagyobb darabot kanyarítsanak ki belőle. Ennek szellemében még a közép-lengyelországi Lublini vajdaságra és a Chełm-vidékre is igényt tartott volna. „De megnőtt az étvágyuk” – jegyezte meg erre Nagy Frigyes, aki Oroszország ellenállása miatt nem tudta megszerezni Gdańskot, noha a Királyi Poroszország és Warmia hozzákerült, s ezzel létrejött a területi egység Kelet- és Nyugat-Poroszország között. Panyin az ellen is tiltakozott, hogy a wieliczki sóbánya és Lemberg Ausztriához kerüljön. Wieliczka jelenti a varsói udvartartás fedezetét, s Lemberg olyan a lengyeleknek, mint Moszkva az oroszoknak – indokolta fenntartását a porosz és az osztrák félnek. Végül az osztrákok és a poroszok követeléseikkel egymást túllícitálva csaknem összevesztek a „koncon”. Mértékletességet II. Katalin tanúsított,

akinek érdekében állt egy orosz befolyás alatti működőképés Lengyelország megmaradása.

A pétervári egyezményt 1772. július 25-én/augusztus 5-én írták alá „a Szent-háromság nevében”. A dokumentumban azzal indokolják az ország részleges felosztását, hogy azzal gátat szabjanak az anarchiának, és megakadályozzák a Nemesi Köztársaság teljes szétesését, ami érdeksérelmek miatt a szomszédos államok közötti háborúskodáshoz vezetne.

A felosztás részleteiről 1772. szeptember 18-áig elhúzódtak a tárgyalások. Az erről szóló nyilatkozatot II. Katalin képviselőjében a lengyelek iránt az addigi orosz diplomaták közül legnagyobb megértéssel viseltető új követ, Otto Magnus von Stackelberg báró, teljhatalmú miniszter, a Habsburg Birodalom részéről Reviczky Károly báró, varsói osztrák követ, porosz részről a hannoveri francia hugenotta családból származó Gedeon Benoît teljhatalmú miniszter írta alá és tette közzé. Reviczky Károly rátarti hivatalnok benyomását keltette, de ő volt az, aki – anélkül, hogy erre Bécsből felhatalmazást kapott volna – a felosztást rögzítő dokumentumon Mária Terézia titulusai közé beillesztette a Galícia és Lodoméria királya címet. Ezzel párhuzamosan a történelmi jogokra hivatkozva azt hangoztatta, hogy Mária Terézia csak azt veszi birtokba, ami eleve jár neki. Hogy ezt némi lelkifurdalással tette, arra Wenzel Anton von Kaunitz kancellár javaslata utalhat, aki azzal állt elő, hogy a felosztó hatalmak tegyenek együttes fogadalmat, hogy a lengyel-litván állam további felosztásától elállnak, s csapataikat kivonják a maradék Nemesi Köztársaságból. Javaslata azonban visszhangtalan maradt.

1773. április 18-én a konföderált szejm a Nemesi Köztársaság nevében határozatban mondott le azokról a területekről, amelyeket a három szomszédos hatalom magához akart csatolni. A lengyel-litván állam felosztásának ratifikálására tizenkét nappal később került sor.

A Nemesi Köztársaság első felosztása nyomán a Porosz Királyság területe 36 300 négyzetkilométerrel növekedett meg, s II. Frigyesnek 580 000 újszülött alattvalója lett. Az Orosz Birodalom 93 000 négyzetkilométerrel gyarapodott, s 1 300 000-rel több lakost számlálhatott. Ausztria 81 900 négyzetkilométert kanyarított ki a Lengyel Királyságból, és alattvalói számát 2 650 000 emberrel gyarapította.

A lengyel megbízottak 1776. február 9-én írták alá Reviczky Károllyal a Lengyel Királyság és Galícia közötti végleges határ-megállapodást. Míg a porosz és osztrák csapatokat kivonták a Nemesi Köztársaságból, az orosz hadsereg megmaradt támaszpontjain. A maradék ország valóságos ura Stackelberg nagykövet lett, akinek engedélye nélkül a király, Szaniszló Ágost semmilyen fontos döntést nem hozhatott, rendelkezést nem adhatott ki.

Bánhegyesy Antal: Orthodoxyia-sorozat